

TULEVAISUUS, SUUNNISTAJAT JA FILOSOFISET KARTAT

Tulevaisuutta voidaan tutkia ja siihen voidaan yrittää nähdä monin tavoin, mutta tulevaisuuden "ennustamiseen" tuskin on syytä liiaksi luottaa. Ennustamisella voi olla käyttöä eräiden alojen, esimerkiksi taloustieteen, spesifeissä ongelmissa, mutta niissä suurissa kysymyksissä, joita tulevaisuuteen katselevina ihmisinä kohtaamme, se ei meitä juuri auta. Lisäksi tulevan ennustamiseen liittyy, kuten Eino Kaila¹ on koettanut osoittaa, vakavia käsitteellisiä ongelmia.

Ennustamisen sijasta meidän pitäisi pyrkiä sellaiseen "suunnistusyhteyteen",² joka ottaa kokonaisvaltaisesti huomioon inhimillisen tilamme, historiamme ja mahdollisuutemme. Tulevaisuuteen suunnistautuminen on sekä vaatimattomampaa että kunnianhimoisempaa kuin tulevan ennustaminen: se ei pyri "näkemään", kuinka meille käy, mutta se on samalla – parhaimmillaan – ihmisluonnon filosofista analyysia, syvimpien pulmiemme pohdintaa. Rehellisen suunnistusyhteyden sanelevalmiita ratkaisuja, vaan vertailee nöyrästi erilaisten vaihtoehtojemme, meille mahdollisten maailmojen, hyvyyttä ja rationaalisuutta. Tulevaisuuteen suunnistaminen on filosofiaa, pelkkä ennustaminen ei. Ne tulevaisuuden ongelmat, joihin suunnistusyhteyteen ryhtyvä tarttuu, ovat aitoja filosofisia ongelmia, ja karttana voidaan käyttää filosofian perinnettä.

Tulevaisuusnäkyvät jaetaan usein optimistisiin ja pessimistisiin. Optimisti uskoo hyvään huomiseen, useimmiten sellaiseen, jossa ihmiskunta vielä jollakin keinolla selviytyy vaikeuksistaan ja pystyy

esimerkiksi "kestävään kehitykseen".³ Optimismi voi olla myös tuonpuoleista, uskonnollista. Vain harva kuitenkaan enää uskoo perinteisten pelastususkontojen aukottomaan optimismiin. Pessimistit näkevät tulevaisuutemme lohduttomana tai ainakin epämiellyttävänä. Eikä pessimismiin taipuminen ole kovin vaikeaa: mahdollisia maailmanloppuja on enemmän kuin jaksamme kuvitella. Pessimismi tuntuu oikeutetulta, sillä joskus jokainen uusi päivä näyttää vain synkettävään selviytymismahdollisuuksiamme.

Silmäillen tässä esseessä kahta kovin erilaista suunnistusyhteyttä, joista toinen on pessimistinen, toinen optimistinen: akateemikko Georg Henrik von Wrightin kulttuuripessimismiiä ja amerikkalaisen filosofin William Jamesin optimistista, uskonnollisävyistä pragmatismia. Lopuksi pohdin, täytyykö optimistinen ja pessimistinen suunnistusyhteyttä välttämättä asettaa toistensa vastakohdiksi.

I

G. H. von Wright nimittää vielä 1987 pessimismin sävyttämää asennettaan "*tunnustukseksi*, että järki voi olla ihmiskunnan *toivo*".⁴ Myöhemmin hän kertoo luopuneensa tästäkin optimismin rippeestä⁵ ja pitää "väärää optimismia" levottomuutta herättävänä pessimismiiäkin vahingollisempana.⁶

von Wrightin kulttuuripessimismi perustuu tieteellisen rationaalisuuden historian ja tämän rationaalisuuden pohjalle rakentuneen nyky-yhteiskunnan tilan analyysiin. Tieteen voitokulku on vienyt ihmisen suuriin menestyksiin, luonnon herraksi, mutta sen

synnyttämä teknologinen kulttuuri uhkaa koko lajimme ja myös muiden lajien olemassaoloa. Modernia yhteiskuntaamme vaivaa "legitimaatiokriisi". Ihmisjärki on syöksemässä itsensä henkiseen – ja mahdollisesti fyysiseenkin – romahdukseen. von Wright päättelee, että ainoa selviytymismahdollisuutemme on radikaali suunnanmuutos, luopuminen jatkuvaan taloudelliseen kasvuun perustuvasta länsimaisesta elämäntavasta. Tämä vaatimus ei ole helppo, eikä se jätä meille kovin paljon toivoa.⁷

von Wrightin pessimismi on lopulta kosmisen syvää. Se ei tosin ole schopenhauerilaista metafysiista pessimismiiä, vaan empiriistä, yhteiskunnallisesta ja historiallisesta tarkastelusta ponnistavaa. Se kasvaa miltei rajattomiin mittoihin, mutta synkimmilläänkään von Wright ei vaivu pessimismin metafysiikkaan, kuten Schopenhauerin "sokean tahdon" käsitteeseen nojaavassa filosofiaassa näyttää tapahtuvan.⁸

Sen tunnustaminen, että ihminen biologisena lajina vääjäämättä kulkee kohti tuhoaan,⁹ ei ole lamauttavan lohduttomuuden tarpeetonta ruokkimista eikä myöskään ihmisvihaa, johon monet ympäristökriisistä huolta kantavat, koko biosfäärin moraalista huomioon ottamista vaativat ekofilosofit ovat ajautuneet. Pikemminkin se on humanismia, joka pyrkii mahdollisimman rehellisesti ja illuusiioihin sortumatta näkemään ihmisen osana pientä planeettaamme laajempia tapahtumia. Vaikka von Wright arvostelee ihmisen toimia, hän ei koskaan *unohda* ihmistä: "Toivoni, jos minulla sitä on, kohdistuu siihen protestiin joka nousee kehitys-

tä vastaan niin sanoakseni sisältäpäin, siitä voimasta jota pidän myös nykyään vallitsevan suuntauksen vahvimpana pontimena, nimittäin ihmisen rationaalisesta taipumuksesta.¹⁰ Ihminen on viemässä itseään tuhoon, mutta ainoa pelastuksen mahdollisuus, oli pa se kuinka pieni tahansa, on von Wrightin mukaan ihmisjärjessä – ihmisessä itsessään, ei hänen ulkopuolellaan.

Juhani Pietarisen mukaan von Wright on ”ehdollinen optimisti”. Toisin kuin ”ehdoton optimisti”, ehdollinen optimisti ei pidä tuhoa mahdollisena, mutta hän uskoo, että voimme muuttaa vääristyneen kehityksen suunnan, jos niin haluamme ja jos kannamme tulevaisuudestamme vastuun.¹¹ Pietarisen luonnehdintaan voitaneen yhtyä: synkkäkin pessimisti voi olla ehdollinen optimisti, ellei hänen pessimisminsä ole totaalista.

II

Vuonna 1910 kuollut William James eli yhteiskunnassa, jossa ei juuri tunnettu ekologisia ongelmia ja joka ei ollut joutunut nykyisenkaltaisten tuho näkymien eteen. Vaikka hänen pragmatisminsa¹² on suunnattu metafyyisistä spekulointia vastaan, hän suhtautuu tulevaisuuteen huomattavasti von Wrightia ”metafyyisemmin”.

James korostaa *Pragmatism* -teoksessaan (1907), että pragmatisti katselee tulevaisuuteen: jokaista väitettä tai hypoteesia, metafyyisistäkin, tulee arvioida niiden käytännöllisten seurausten perusteella, joihin se – tai sen uskominen – tulevaisuudessa voi johtaa. Jamesin pragmatismissa totuus on toimivuutta tai hyödyllisyyttä, ”hyvän laji”.

Totuudet konstruoidaan inhimillisessä praksiksessa ja vain tähän viittaavin toiminnallisin käsittein voidaan analysoida sen kielen (tai mielen) ja maailman välillä vallitsevan korrespondensisuhteen merkitys, jota realistit perinteisesti totuus-teorialta vaativat.¹³ Itse todellisuuskin on eräässä mielessä inhimillinen konstruktio, sillä ”paljasta todellisuutta” kaikista ihmisen kokemuksellisista ja käytännöllisistä päämääristä riippumattomana emme Jamesin mukaan voi tavoittaa.

Yksi Jamesin pragmatismien keskeisistä tavoitteista on uskonnollisen uskon oikeuttaminen. James suhtautuu kriittisesti sekä uskonnon hylkääviin materialisteihin että sellaisiin dogmaattisiin idealisteihin, jotka tekevät Jumalasta persoonattoman, kaiken käsittävän ”Absoluutin”. Hänelle uskontokin on ensisijaisesti ihmisen käytännöllistä toimintaa¹⁴ ja myös sen teoreettista merkitystä täytyy tutkia konkreettisen elämämme ja kokemustemme kontekstissa. Hypoteesi Jumalan olemassaolosta on merkityksellinen vain niiden käytännöllisten seurausten perusteella, joita sillä yksilön elämässä on. Jamesin mukaan jokainen on omalla riskillään episteemisesti oikeutettu uskomaan uskonnolliseen hypoteesiin. Myös tieteellisen metodin kunnioittaminen perustuu uskoon, ja joskus skeptinen kannanottoa pidättäminen – esimerkiksi Jumalan olemassaoloa ja universumin ”näkyttömän moraalisen järjestyksen” toteutumista koskevassa aidossa, pakottavassa valintatilanteessa – voi johtaa samaan negatiiviseen lopputulokseen kuin kielteinen kannanotto.¹⁵

Ihminen saattaa joskus voimakkaan uskonsa avulla itse luoda uuden totuuden, tehdä hypoteesistaan toden. Esimerkiksi hypy kallonkielekkeeltä toiselle turmiollisen kuilun yli voi onnistua vain, jos hypääjä uskoo onnistumiseensa. Samoin saattavat uskonnolliset uskomukset Jamesin mukaan tulla aktiivisen uskon kautta tosiksi.¹⁶

James näkee tulevaisuuden avoimena, jatkuvasti kehittyvänä ja ihmisen muokkaamana. Yksilö on hänen filosofiansa keskipisteessä: ihmisyksilö voi rakentaa todellisuutensa, mutta hänen täytyy luottaa kykyihinsä ja tulevaisuutta koskeviin hypoteeseihinsa, olla valmis elämään niiden varassa – silläkin uhalla, että hänen oma ainutkertainen elämänsä voi valua hukkaan, jos todeksi uskottu hypoteesi osoittautuukin epätodeksi. Jos uskallamme astua ”lopullisen evidenssin” edelle, voimme katsella tulevaisuutta rajattoman optimistisesti.¹⁷ Kuitenkaan sitä ei voida dogmatisoida optimistiseksi, sillä uskonnollinen hypoteesi ei suinkaan ole tosi välttämättä, luovasta panoksestamme riippumatta.

Jamesin optimismi saattaa vaikuttaa naiivilta. Hänen pragmatismiaan, erityisesti siihen liittyvää totuusteoriaa, on voimakkaasti kritisoitu.¹⁸ On kuitenkin ilmeistä, ettei James hyväksynyt kevytmielisiä ”uskokoon jokainen mihin haluaa”-relativismia. Hän ei ajatellut, että voimme muovata tulevaisuuden sellaiseksi kuin toivomme.

Jamesin uskonnollisella optimisillä on vahva humanistinen ulottuvuus, jota uskonto-kriitikon tai ateistinkaan ei pitäisi aliarvioida. James riisuu

uskonnon – ja siten myös optimisminsa – oikeuttamisen kaikesta yli-inhimillisestä, palauttaa sen inhimilliseseen kokemukseen, aitoon elämään. Hänen näkökulmastaan kysymys Jumalan olemassaolosta kuuluu: voimmeko me, ihmiset, uskollamme ja teoillamme rakentaa Jumalan? Jumala – jos hän on olemassa, rakennettavissa – on ihmisestä riippuvainen, osa sitä tulevaisuutta, jota inhimillisestä perspektiivistä käsin luomme. Jamesin pragmatismissa todellisuus, myös tuleva, on läpikotaisin inhimillinen: ”The trail of the human serpent is... over everything.”¹⁹

III

Jamesin optimismi ja von Wrightin pessimismi ovat syntyneet hyvin erilaisissa maailmoissa ja kuvaavat hyvin erilaisia maailmoja. Jamesin tulevaisuus on viime kädessä uskonnollinen, mutta von Wright pidättyy uskonnollisista kannanotoista.²⁰ James korostaa yksilön, uskomusten ja toiminnan subjektin, tulevaisuutta, kun von Wright pohtii koko ihmiskunnan ja ihmisen luoman kulttuurin huomispäivää.

James kehottaa kääntämään katseen idealistien ajatuksesta, staattisesta maailmasta tulevaisuuden dynamiikkaan. Menneisyys ei häntä kiinnosta, sillä hän on aktiivisen, eteenpäin pyrkivän ja uutta luovan ihmisyksilön ihanteen lumoama.²¹ von Wright puolestaan kritisoi voimakkaasti sellaista tulevaisuuteen säntäämistä, joka unohtaa menneisyyden opetukset. Hänen argumenttinsa painopiste on historiassa. Mutta hänellekin tulevaisuus näyttää olevan lupollinen maali, johon ihmisen tilan analyysin tulee joh-

taa. Menneisyys saa mielekkyytensä tulevaisuuden odotuksesta. Tieteellisen rationaalisuuden historian tarkasteleminen on välttämätöntä, jotta ymmärtäisimme nykyisyyttämme ja tulevaisuutta, johon tämä historian tuottama nykyisyys voi meidät viedä.

Jamesin ja von Wrightin yhdistää humaani näkökulma tulevaisuuteen. Tulevaisuus – olipa se valoisa tai synkkä – on perusedellytys sille, että voimme katsella ympärillemme inhimillisesti. Maailman avoimuus ja tulevan ehtymättömyys tekevät todellisuudesta inhimillisen, eikä tässä ihmisen maailmassa mikään ole valmista. Tulevaisuus ja inhimillisuus ovat toisistaan riippuvaisia: maailma ilman ihmistä, epäinhimillinen maailma, olisi maailma ilman tulevaisuutta. Vaikka von Wrightin visiossa on monia synkkiä piirteitä ja vaikkei hän Jamesin tapaan ylistä yksilön aktiivisen toiminnan rajattomia mahdollisuuksia, hän ei myöskään kehoita jättämään toimintaa ja alistumaan kaiken valtaavaan pessimismiin.²²

Ehkei lopulta olekaan ratkaisevaa, olemmeko optimisteja vai pessimistejä. Tärkeämpää on pysyä ihmisinä ja koettaa tulla vielä vähän inhimillisemmiksi. Jamesin pragmatistisen optimismin tai von Wrightin humanistisen pessimismin *totuutta* ei voida osoittaa – vaikka James vihjaakin, että pragmatistista totuuskäsitystä voidaan ehkä soveltaa pragmatismiin itseensä²³ – mutta totuus ei ole näiden näkemysten arvioinnin relevantein kriteeri. James saattaa näyttää jollekulle liian helpon optimismin tien ja von Wrightin tinkimättömyys vie kenties jonkun

herkän yksilön toivottomuuteen ja perikatoon. Molemmat kuitenkin tarkastelevat painavasti ihmisen olemassaolon ehtoja ja ongelmia.

Sellaisessa humanistis-pragmatistisessa suhtautumisessa tulevaisuuteen (ja koko todellisuuteen), jota Jamesin ja von Wrightin ajatuksia muokaten haluan puolustaa, on ehkä hyppysellinen stolaista tynnen järkähtämättömyyden ihanetta, mutta kaikenlainen fatalismi on sille vierasta. Meidän on syytä nähdä maailman ankara avoimuus, se, että tulevaisuus saattaa tuoda paljon pahaa tullessaan, ehkä enemmän kuin koskaan voimme kestää. Tällainenkin tulevaisuus on uskallettava kohdata. Se, mitä von Wright kutsuu ”vääräksi optimismiksi”, on heikko – ja samalla heikkoudessaan hyvin inhimillinen – yritys piiloutua kovan huomisen ulottumattomiin. Osoittautuipa tulevaisuus millaiseksi tahansa, emme voi sitä paeta: emme omaa, yksilöllistä tulevaisuuttamme emmekä koko kulttuurin yhteistä, emme enää silloin, kun se jo on muuttunut nykyisyydeksi. Voimme syyttää vain itseämme, jos maailmamme joskus on niin epäinhimillinen – esimerkiksi Orwellin 1984:n tai Huxleyn *Brave New World* -teoksen maailman kaltainen – ettemme enää edes näe sen pahuutta.

Yhdenkään ihmisen ei pitäisi vapaaehtoisesti luopua tulevaisuudestaan, heittäytyä pelkkään epäinhimilliseen ajan virtaan. Jos maailma on muutettavissa, ihmisten täytyy se muuttaa. Olemassaolomme ydinkysymyksiä on arvioitava yhä uudelleen. Ne eivät katoa edes kulttuurimme ”postmodernisoituessa”, eivät, vaikka

"modernin projekti" todella olisi päätynyt. von Wright toteaa, ettei hän usko "valoisaan tulevaisuuteen" eikä "vanhaan hyvään aikaan".²⁴ Mutta jonkinlaiseen tulevaisuuteen meidän täytyy uskoa, jos haluamme jatkaa elämäämme. Jonkinlaisista tulevaisuutta rakennamme koko ajan. Optimismia ei pidä kritiikittä hyväksyä, muttei myöskään muutta mutkitta torjua. Tuskin kukaan kulttuuripessimisti haluaa johdattaa kulttuurinsa huonoista mahdollisista maailmoista huonimpaan.

Sami Pihlström

v i i t t e e t

1. Ks. dialogia "Nostradamus" teoksessa Kaila 1943.
2. G.H. von Wright nimittää teostaan *Tiede ja ihmisjärki* (1987) "suunnistusyritykseksi".
3. "Kestävän kehityksen" käsitteen ongelmista ks. Niiniluoto 1993.
4. von Wright 1987, 143.
5. von Wright (1990, 224) kirjoittaa: "Den pessimism, som kom till uttryck i 'Vetenskapen och förnuftet', har med åren fördjupats hos mig. Jag kan inte längre bekänna mig till förnuftet som ett hopp för människan."
6. Mt., 224–225.
7. En ryhdy referoimaan von Wrightin tunnettuja ja paljon keskustelua herättäneitä argumentteja kulttuuripessimismin puolesta. Teoksen *Tiede ja ihmisjärki* lisäksi ks. esseitä "Luonto, ihminen ja tieteellis-tekninen vallankumous" ja "Ihminen, tekniikka ja tulevaisuus" (teoksessa von Wright 1981) sekä esseitä "Kirja ja sen vastaanotto", "Edistyksen myytti" ja "Tiede, järki ja arvo" (teoksessa von Wright 1992). Vrt. von Wright 1990. Ks. myös Pietarisen (1986) tulkintaa von Wrightin näkemyksistä. Äskettäin von Wright (1993) on jälleen palannut näihin teemoihin huomiota herättäneessä luennossaan "viimeisistä ajoista".
8. Ks. Schopenhauer 1991. En toki väitä, että Schopenhauerin pessimismi sellaisenaan välttämättä olisi "epähumanaania".
9. "Ihminen lajina sammuu varmasti joskus; tapahtuuko se muutaman sadantuhanen vuoden tai parin vuosisadan kuluessa, on kosmisessa perspektiivissä pelkkä hyppysellinen nuuskaa. Kun ajattelee, miten monia lajeja ihminen itse on nitistänyt, tällainen luonnon nemesis voi ehkä tuntua oikeutetuksi." (von Wright 1987, 141.)
10. Mt., 142.
11. Pietarinen 1986, 135.
12. Ks. James 1907, 1909a, b, 1911. Pragmatismmin traditiosta yleisemmin ks. Niiniluoto 1986 ja Smith 1978.
13. Ks. varsinkin VI lukua "Pragmatism's Conception of Truth" teoksessa James 1907; vrt. James 1909a. Ks. myös Smith 1978, luku 2; 1992, luku 2.
14. Ks. James 1902; vrt. VIII lukua "Pragmatism and Religion" teoksessa James 1907.
15. Ks. esseitä "The Will to Believe" teoksessa James 1897.
16. James (mts., 61) huomauttaa: "I confess that I do not see why the very existence of an invisible world may not *in part* depend on the personal response which any one of us may make to the religious appeal. God himself, in short, may draw vital strength and increase of very being from our fidelity."
17. Jamesin aktiivisesta tulevaisuuskosta ks. myös James 1909b (erityisesti VIII luku) ja 1911. Jamesin pragmatismmin dynaamisuuden ja prosessuaalisuuden relevanssia teknologisen kulttuurimme ongelmien suhteen korostaa McDermott (1988).
18. Realistisesti asennoituneet filosofit ovat usein sivuuttaneet Jamesin pinnallisena populaariajattelijana, joka redusoi totuuden menestykseen ja toimintaan. Esimerkiksi Bertrand Russellin (1908), "modernin projektiin" ja "edistykseen" kietoutuneen analyttisen filosofian suuren sankarin (vrt. von Wright 1992, 50–55), Jamesin kritiikki on osaltaan hämärtänyt Jamesin filosofian hedelmällisyyttä. Siinä problematiikassa, johon länsimaisen "edistyksen" murros – myös analyttisen filosofian sisällä – on kulttuurimme 1900-luvun loppupuolella vienyt, meillä voisi olla jotakin opittavaa Jamesilta.
19. James 1907, 64.
20. von Wright (1987, 59–60) tunnustautuu agnostikoksi, mutta huomauttaa, että kristinuskon murenemisen aiheuttama arvotyhjiö on vakava uhka länsimaisen ihmisen moraaliselle.
21. Amerikkalaisen pragmatismmin historioitsija John E. Smith (1992) on korostanut, että temporaalisuuden, muutoksen ja kehityksen dynaaminen tematiikka on pragmatismmin traditiossa äärimmäisen keskeinen. Pragmatistit ovat tyypillisesti "ottaneet ajan vakavasti" (ks. Smith 1992, 3, 199).
22. von Wright (1990, 224) muistuttaa, että vaikka hänen toivonsa ihmisjärjen suhteen on mennyt, hän yhä lähipiirissään painottaa järjen ja rationaalisuuden tärkeyttä.
23. Ks. James 1909a, 107–108; vrt. Smith 1978, 73–75.
24. von Wright 1992, 127.

K I R J A L L I S U U S

James, William (1897). *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*. Long-

- mans, Green, & Co. London, New York. 1907.
- (1902). *The Varieties of Religious Experience*. New American Library. New York. 1958.
 - (1907). *Pragmatism. A New Name for Some Old Ways of Thinking*. Longmans, Green, & Co., London, New York. 1908.
 - (1909a). *The Meaning of Truth*. Harvard University Press. Cambridge, London. 1975.
 - (1909b). *A Pluralistic Universe*. Harvard University Press. Cambridge, London. 1977.
 - (1911). *Some Problems of Philosophy*. Harvard University Press. Cambridge, London. 1979.
- Kaila, Eino (1943) *Syvähenkimen elämä. Keskusteluja viimeisistä kysymyksistä*. 3. painos. Otava. Helsinki. 1986.
- McDermott, John J. (1988). "A Relational World. The Significance of the Thought of William James for Twentieth Century Culture". Teoksessa Venant Cauchy (toim.): *Philosophie et culture. Actes du XVIIe congres mondial de philosophie, vol. IV*, 797–804. Editions Montmorency. Montreal.
- Niiniluoto, Ilkka (1986). "Pragmatismi". Teoksessa Ilkka Niiniluoto & Esa Saarinen (toim.): *Vuosisatamme filosofia*, 40–73. WSOY. Porvoo.
- (1993). "Kestävä kehitys, tiede ja ympäristöetiikka". Teoksessa Paul Collander et. al. (toim.): *Vastuulliseen teknologiaan*, 59–76. Tekniikka elämää palvelemaan, Helsinki.
- Pietarinen, Juhani (1986). "Humanismi ja luonto". Teoksessa Ilkka Niiniluoto & Heikki Nyman (toim.): *Tulvaisuus. Juhlakirja akateemikko Georg Henrik von Wrightin 70-vuotispäivän 14.6.1986 kunniaksi*, 118–139. Otava. Helsinki.
- Russell, Bertrand (1908). "William James's Conception of Truth". Teoksessa Doris Olin (toim.): *William James. Pragmatism. In Focus*, 196–211. Routledge. London, New York. 1992.
- Schopenhauer, Arthur (1991). *Pessimistin elämänviisaus*. Suom. Sirkka Salomaa. 5. painos. WSOY. Porvoo.
- Smith, John E. (1978) *Purpose and Thought: The Meaning of Pragmatism*. Yale University Press, New Haven.
- (1992). *America's Philosophical Vision*. The University of Chicago Press. Chicago, London.
- von Wright, Georg Henrik (1981). *Humanismi elämänasenteena*. Suom. Kai Kaila. (Alkuteos: *Humanismen som livshållning*.) Otava. Helsinki. 1987.
- (1987). *Tiede ja ihmisjärki. Suunnistusyritys*. Suom. Anto Leikola. (Alkuteos: *Vetenskapen och förnuftet. Ett försök till orientering*, 1986.) Otava. Helsinki.
 - (1990). "Postscriptum". *Nya Argus* 83, 221–225.
 - (1992). *Minervan pöllö. Esseitä vuosilta 1987–1991*. Otava. Helsinki.
 - (1993). "Viimeisistä ajoista. Ajatusleikki." *Yliopisto* 41:24, 4–15.